

Władysław Marek Kolasa

(Kraków)

Kierunki badań nad prasą mniejszości narodowych 1918–1939

Polska lat międzywojennych była krajem wielonarodowym, w którym według oficjalnych danych ok. 31–34% mieszkańców deklaroowało nie-polską narodowość i najczęściej posługiwało się własnym językiem. Fakt ten implikował rozwój autonomicznych subsystemów prasowych, które – jak przekonuje bliższa analiza – były stosunkowo dobrze rozwinięte i funkcjonowały zupełnie inaczej niż prasa polska. Według najnowszych danych (tab. 1) ogólna liczba periodyków wydawanych przez mniejszości narodowe w latach 1918–1939 przekroczyła 3500 tytułów, a najliczniej reprezentowana była prasa trzech największych nacji – Żydów, Ukraińców i Niemców. Wprawdzie trudno precyzyjnie ustalić liczebność każdego z systemów w cyfrach bezwzględnych, gdyż dostępne źródła (bibliografie specjalne¹ i Centralny Katalog Czasopism Polskich [CKCzP]²) są niekompletne i zawierają sprzeczne dane, niemniej taki zabieg nie jest niemożliwy. Biorąc za punkt wyjścia język publi-

¹ Y. Zscentuch, *Preliminary inventory of Yiddish dailies and periodicals published in Poland between the two World Wars*, Jerusalem 1986; E. Misilo, *Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1983; J. Traczuk, *Adnotowana bibliografia czasopism białoruskich lat 1918–1939 ukazujących się na Białorusi Zachodniej i emigracji*, „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria” 1992, t. 13, s. 255–373; J. Kazlauskaitė, *Vilniaus lietuviu periodiniai leidiniai 1904–1940: bibliografinė rodyklė*, Vilnius 1988.

² Baza danych – <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=7> [2011.12.10].

kacji najliczniejszy był segment pism w języku żydowskim (1715) i ukraińskim (1132). Dane dla czasopism wydawanych w pozostałych językach są mniej precyzyjne, ale bardziej wiarygodne wydają się liczby zaczerpnięte z CKCzP: niemieckie (683), białoruskie (188), litewskie (190) i rosyjskie (98).

Tabela 1. Prasa mniejszości narodowych 1918–1939 i jej wybrane cechy

Język	Liczba tytułów w latach 1918–1939		Liczba tytułów wg GUS w 1937 roku	Nakłady dzienników i wybrane cechy demograficzne (w 1925 roku)				
	Bibliografie specjalne ^(a)	CKCzP		Nakład jednorazowy dzienników ^(b)		Liczba mieszkańców ^(c)		Egz. dziennika na 100 mieszk.
				Egz.	%	Tys.	%	
Żydowski	1715	1646	130	86950	53,01	2733	29,88	3,18
Ukraiński	1132	690	125	9300	5,67	4442	48,57	0,21
Niemiecki	b.d.	683	105	56291	34,32	741	8,10	7,60
Białoruski	330	188	8	3600	2,19	990	10,82	0,36
Litewski	283	190	b.d.	2125	1,30	101	1,09	2,13
Rosyjski	b.d.	98	9	5750	3,51	140	1,53	4,11
Razem	3460	3495	377	164016	100	9146	100	

Źródło: obliczenia własne na podstawie: (a) – wykaz wykorzystanych bibliografii specjalnych zob. przyp. 1; (b) – „Biuletyn MSW” 1925 – cyt. za: A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 414; (c) – J. Żarnowski, *Spoleczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 375–376.

Powyższe wyliczenie ma charakter uproszczony, gdyż stawia znak równości pomiędzy językiem a narodowością, choć można wskazać wiele wyjątków (np. liczne żydowskie pisma w języku polskim – 363 tytuły, czy bliżej nieznaną liczbą hebrajskich), to ma dużą wartość poznawczą, gdyż tworzy wiarygodny punkt wyjścia do oszacowania aktywności medialnej. Trzeba równocześnie podkreślić, że przez długie lata wskazane liczby nie były znane, a badacze z konieczności posługiwali się wyłącznie (bardzo zanizonymi) danymi GUS, które opisywały liczby tytułów za dany rok, pomijając przy tym pisma efemerycz-

ne i nielegalne. Jakkolwiek nie prowadziło to do rażących przekłamań (por. tab. 1 – dane za rok 1937), warto zauważyć, że postępowanie takie faworyzowało rolę stabilnych systemów prasowych, np. niemieckiego, a prowadziło do umniejszania znaczenia tych grup, w których znaczną liczbę pism tworzyły efemerydy (np. ukraińskie, żydowskie). Warto na wstępie podkreślić, że systemy prasowe poszczególnych nacji różniły się znacznie między sobą, a o sile ich oddziaływania nie świadczyła bynajmniej liczba inicjatyw, lecz nakłady i ich konsumpcja. Pewien pogląd na wspomniane wyżej kwestie daje (oszacowany w uproszczeniu) wskaźnik czytelnictwa gazet dla poszczególnych języków (tab. 1)³. W świetle tych danych łatwo skonstatować, że mimo nienajwyższych wskaźników demograficznych największy zasięg miała prasa niemiecka (7,60 egz. dziennika na 100 osób), następnie żydowska (3,18), a zupełnie znikomy – ukraińska (0,21) i białoruska (0,36). Dodajmy, że do zbliżonych wniosków dochodzili inni badacze używając danych MSW, np. Andrzej Paczkowski przywołuje informacje, według których dziesięć lat później (połowa lat 30.) wskaźnik ten wynosił: dla Niemców – 12,7, Żydów – 10,0, Ukraińców – 0,6, a Białorusinów – był bliski zera⁴.

Analizowane systemy prasowe różniły się też pod wieloma innymi względami. Inne były w szczególności ich oblicza ideowe i margines swobody, jakim cieszyły się w państwie polskim. Jakkolwiek wszystkie gazety i czasopisma mniejszościowe były z zasady opozycyjne wobec polskiego rządu, jednak poziom niechęci był różny i tworzył swoiste kontinuum. Z jednej strony osi lokowały się pisma żydowskie, które – jak słusznie zauważa Michał Pietrzak – cechował lojalizm, stąd ich swoboda była reglamentowana podobnie jak w odniesieniu do prasy polskiej (opozycyjnej – dodajmy); dalej prasa niemiecka, która mimo nieprzychylnego, a nawet wrogiego stosunku do państwa polskiego (które nierzadko traktowała jako „państwo sezonowe”), korzystała z największego zakresu swobody; na przeciwległym biegunie lokowały się natomiast pisma ukraińskie i białoruskie, które niezależnie od barwy politycznej były poddane ostrej kontroli i często konfiskowane; najdalej zaś prasa litewska, którą cechowały silne tendencje nacjonalistyczne – stąd była ona wyjątkowo silnie zwalczana poprzez konfiskaty i zawieszenia⁵. Wskazane wyżej różnice

³ Dla jasności wywodów pominięto takie aspekty jak: wskaźnik wieku, analfabetyzmu itp.

⁴ A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 345.

⁵ Por. M. Pietrzak, *Reglamentacja wolności prasy w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1963, s. 346–356.

podlegały w czasie pewnym fluktuacjom, ale co do zasady utrzymały się przez całe dwudziestolecie.

Tabela 2. Badania nad prasą mniejszości narodowych po 1945 roku

Narodowość	Liczba publikacji	Cytowania (\leq half-life)
Żydzi	92	220
Ukraińcy	32	49
Niemcy	21	28
Białorusini	9	4
Litwini	4	2
Rosjanie	5	2
Inni	7	8
Prace ogólne	2	3
Razem	172	316

Źródło: obliczenia własne.

Ocena stanu badań nad omawianym segmentem prasy napotyka na kilka barier. Pierwszą jest brak punktu odniesienia, czyli pogłębionej refleksji nad stanem badań nad dziejami II RP, gdyż nieliczne tego typu prace są albo przestarzałe⁶, albo obejmują wąskie wycinki historii szczegółowej⁷. Z drugiej zaś strony trudno oczekiwać, aby stan ten szybko się zmienił z uwagi na dużą rozbieżność w ocenie publikacji powstałych w latach PRL⁸. W obliczu wskazanych trudności uznano, że do uzyskania wiarygodnych ocen heurystyka jest niewystarczająca i należy ją wesprzeć dodatkową metodologią. Zastosowano

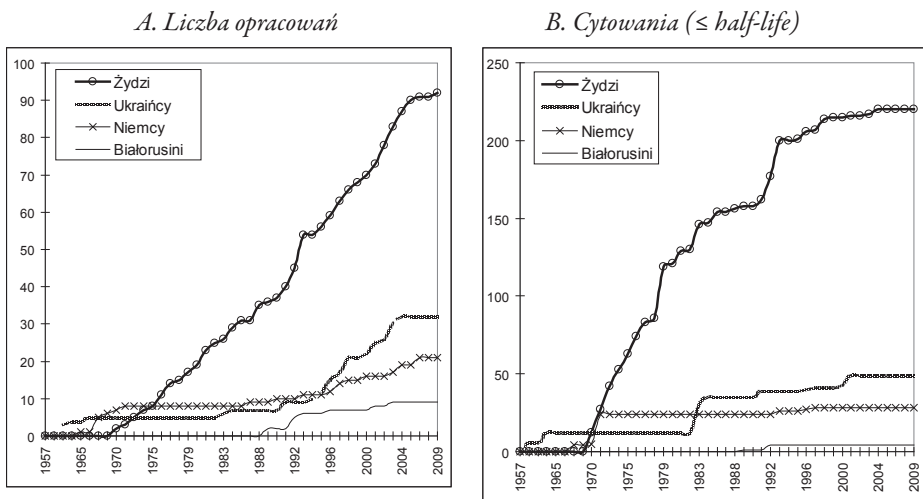
⁶ Np. T. Jędruszcak, *Historiografia polska dziejów II Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1, s. 195–224; A. Garlicki, T. Nałęcz, W. Władyka, *Druga Rzeczpospolita w powojennych badaniach historyków polskich*, „Przegląd Historyczny” 1978, z. 3, s. 389–404.

⁷ Np. A. Wójcik, *Stan badań nad polską myślą polityczną II Rzeczypospolitej*, [w:] *Więcej niż niepodległość*, Lublin 2005, s. 15–28.

⁸ Por. R. Stobiecki, *Historiografia PRL*, Warszawa 2007, s. 14–15; T. P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2007, passim; R. Stobiecki, *Między kontynuacją a dyskontynuacją*, [w:] *Humanistyka polska w latach 1945–1990*, Warszawa 2000, s. 127–155.

więc analizę cytowań, które zaczerpnięto ze specjalnej bazy (Indeksu Cytowań Historiografii Mediów Polskich)⁹. W świetle przywołanego źródła dorobek badawczy w analizowanym zakresie prasy mniejszości narodowych prezentuje się wcale obficie (tab. 2). W powojennej Polsce na odcinku tym pracowało łącznie 78 uczonych, którzy opublikowali 172 prace, które w ramach macierzystego dyskursu (historia prasy) były cytowane 316 razy¹⁰.

Wykres 1. Badania nad prasą mniejszości narodowych 1918–1939 – dynamika

Źródło: obliczenia własne

Pierwsze studia nad prasą mniejszości narodowych w Polsce powstały jeszcze przed wojną¹¹, lecz naukowa wartość tych prac ze współczesnej per-

⁹ Baza danych – dostęp: <http://bazy.wbp.krakow.pl/cgi-bin/makwww2/makwww.exe?B-M=02> [2011.12.12]. Opis: W. M. Kolasa, *Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce: koncepcja, metoda, zastosowania*, „Przegląd Biblioteczny” 2011, nr 4, s. 466–486.

¹⁰ Aby nie faworyzować prac starszych, w szkicu operowano tylko tzw. cytowaniami, jakie uzyskała dana praca w okresie nie dłuższym niż 14 od daty jej publikacji, czyli tzw. okresie ≤ *half-life*. Szerzej o metodologii: W. M. Kolasa, *Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history)*, „Scientometrics” [Springer Verlag], 2012, Vol. 90, Iss. 3, pp. 905–923, DOI: 10.1007/s11192-011-0553-0.

¹¹ Łącznie 26 publikacji, m.in.: K. Kaschnitz, *Prasa niemiecka w Polsce*, Warszawa 1933; S. Bernatt, *Die deutsche politische Tagespresse Polens*, Poznań 1926; P. Grzegorzcyk, *Uwagi o prasie niemieckiej w Polsce*, „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1/2, s. 94–107; W. Heide, *Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland*, Berlin 1935, s. 181–199: *Polen*; R. Wingendorf, *Die*

spektywy jest raczej niewielka, gdyż najczęściej dominował w nich aspekt statystyczny i były tendencyjnie ujęte. Sytuacja ta nie ułatwiała pracy powojennym uczonym, którzy, mimo że dość często zajmowali się tytułowym problemem (172 prac) [316 cytowań]¹², musieli od podstaw tworzyć podwaliny dokumentacyjne, gdyż poza wydawnictwami reklamowymi nie istniała żadna informacja bibliograficzna. Najczęściej przedmiotem badań po 1945 roku były trzy największe systemy prasowe: żydowski (92) [220], ukraiński (32) [49] oraz niemiecki (21) [28]; zainteresowanie prasą pozostałych mniejszości (tab. 2) było na ich tle śladowe (25) [16]. Niewielka była też – co charakterystyczne – refleksja ogólna nad prasą mniejszościową (2) [3]¹³, stąd jedynym źródłem wiedzy na ten temat były fragmenty znanych monografii – najpierw rozdział w wydanej w 1961 roku książce Michała Pietrzaka *Reglamentacja wolności prasy w Polsce* [44]¹⁴, później syntetyczny tekst pióra Andrzeja Paczkowskiego, zawarty w makietowej edycji syntezy z 1971 r. [39]¹⁵, który z niewielkimi zmianami wszedł do pełnego wydania syntezy *Prasa polska w latach 1918–1939* [154]¹⁶. Ostatnie opracowanie, jak przekonują statystyki, odegrało później doniosłą rolę w inspiracji kolejnych badań (158 prac), lecz – warto podkreślić – mimo prowizorycznej i lapidarnej formy nigdy nie doczekało się nowszej ani konkurencyjnej wersji.

Największym zainteresowaniem badaczy wśród systemów prasowych mniejszości narodowych cieszyła się **prasa żydowska**. Zainteresowanie nią pojawiło się w 1970 roku i rozwijało się ze stałą – dodajmy – wysoką dynamiką aż do współczesności (wykres 1). W całym badanym okresie powstały na ten temat aż 92 prace [cytowane 220 razy], co oznacza, że prócz imponującej dynamiki wzbudzała ona również duży rezonans. Dodajmy, że wskazane zaintereso-

Vernichtung der deutschen Presse in Polen, Danzig 1921; P. Czaykowski, *Prasa żydowska w Polsce*, „Przegląd Judaistyczny” 1922, nr 3, s. 197–212; J. Jamiński, *Prasa żydowska w Polsce*, Lwów 1936; R. Różycki, *Prasa ukraińska w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” R. 4 (1930), s. 27–43; S. J. Nowak, *Prasa ukraińska w Polsce*, „Tęcza” 1936, nr 4, s. 33–35 i in.

¹² W dalszej części opracowania konsekwentnie używano tej symboliki, a zatem nawias okrągły zawsze oznacza liczbę prac, kwadratowy zaś – liczbę cytowań.

¹³ Np. L. Hass, *Prasa klasowego ruchu zawodowego mniejszości narodowych w Polsce (1918–1939)*, „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” 1973, nr 1, s. 27–49 [3].

¹⁴ M. Pietrzak, *Reglamentacja wolności prasy w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1963, s. 346–356 [44].

¹⁵ A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 355–377 [39].

¹⁶ Idem, *Prasa polska w latach 1918–1939*, s. 343–362 [154].

wanie było trzykrotnie częstsze niż prasą ukraińską (32) i prawie pięciokrotnie niż prasą niemiecką (21). Uzasadnienie tego fenomenu należy wiązać z dwoma czynnikami: z jednej strony na czoło wysuwa się znacząca rola polskiej diaspory, która była drugim po USA najliczniejszym zbiorowiskiem Żydów na świecie. Stąd też wydawana w Polsce żydowska prasa przekraczała granice i liczyła się na forum międzynarodowym, a polskie redakcje zasilaly wiele europejskich miast w najnowsze informacje i opinie (np. celował w tym „Hajnt”). O międzynarodowym spektrum zainteresowań prasy żydowskiej świadczy także dobitnie liczba korespondentów, np. „Nasz Przegląd” miał 37 zagranicznych korespondentów, podczas gdy największa polska gazeta IKC – tylko 16. Z drugiej strony, na kształt badań wpłynął dość liczny korpus autorski zaangażowany w badania (41 osób), a nade wszystko systematyczna długotrwała praca jej głównego animatora – Mariana Fuksa (22) [88] – któremu z czasem zaczął wtórować Czesław Brzoza (6) [15] i Janina Rogozik (10) [1].

Badania nad prasą żydowską rozlewają się w kilka nurtów, wśród których najsilniejszy (11) [74] miał charakter dokumentacyjny i skupiał twórców bibliografii. Prace te przez długie lata prowadził zmarły w 1964 roku Izrael Szajn (4) [33], zostawiając większość spuścizny w rękopisie. Manuskrypty te w latach 70. opublikował Marian Fuks, wzbogacając o kolejne własne zestawienia (3) [16]. W efekcie w latach 1971–1981 wydano 7 bibliografii, wśród których jedna dotyczyła całego rynku [7]¹⁷, a pozostałe węższych grup m.in.: pism polskojęzycznych (172 tytuły), młodzieżowych (99), komunistycznych (135), pism Bundu (184) oraz prasy prowincjonalnej (433). Dwie ważne prace wydano w latach 80. z inspiracji ośrodka *Center for Research on Polish Jewry* działającego przy *Hebrew University of Jerusalem*: pierwsza autorstwa Paula Gliksona [16]¹⁸, zawierała spis żydowskich pism wydawanych w języku polskim (w tym 363 pozycji z lat 1918–1939), druga zestawiona przez Yechiela Szeintucha [6]¹⁹ – wydawnictw w języku jidysz z tego okresu (1715 tytułów). Bibliografie te w dużej mierze czerpały w wcześniejszych zestawieniach Szajna i Fuksa i składają się na najnowszy obraz sytuacji prasy żydowskiej w Polsce. Mimo że łączna liczba tytułów w obu bibliografiach osiągnęła liczbę 2078 (1715+363), z pewnością ostateczną nie jest. Po pierwsze dlatego, że nie objęła pism w języku hebrajskim, po

¹⁷ I. Szajn, *Materiały do bibliografii żydowskich periodyków w Polsce 1918–1939*, [w:] *Studies on Polish Jewry 1919–1939*, New York 1974, s. 422–483 [7].

¹⁸ P. Glikson, *Preliminary inventory of the Jewish daily and periodical press published in the Polish language 1823–1982*, Jerusalem 1983 [16].

¹⁹ Y. Szeintuch, *Preliminary inventory of Yiddish...* [6].

wtóre zaś – udowadnia to skala niedoszacowania ujawniona w pracach najnowszych; np. w wydanej w 2005 roku bibliografii autorstwa Aliny Całej²⁰, która kontynuuje dzieło P. Gliksona, wzrosła względem pierwowzoru prawie dwukrotnie, zaś ułożone w 1993 roku przez Cz. Brzozę [2]²¹ zestawienie żydowskich tytułów wydawanych w Krakowie (176 tytułów) jest prawie 5 razy większe od liczby (37 pism), którą jeszcze nie tak dawno ustalił M. Fuks [7]²².

Odrębnym torem podążała refleksja historyczna. Głównym animatorem większości prac w tym zakresie przez całe lata 70. i 80. był M. Fuks (19) [72], który realizował ambitny program badawczy szerzej przedstawiony w 1976 roku na łamach „Biuletynu ŻIH” [2]²³. Wśród licznych prac Fuksa na uwagę zasługuje tekst inauguracyjny [6]²⁴ i jego poszerzona wersja z 1973 roku [13]²⁵, gdzie zostały zasygnalizowane problemy badawcze i zestawione pierwsze informacje. Słabością obu rozpraw była jednak skąpa baza źródłowa, gdyż w całości opierały się na literaturze przedmiotu, danych GUS i katalogach reklamowych, nie były natomiast skonfrontowane ze źródłami archiwalnymi. Większość późniejszych publikacji Fuksa (7) [43] koncentrowała się na ośrodku warszawskim. Wybór nie był przypadkowy, gdyż stolica była największym polskim centrum prasy żydowskiej, gdzie wydawano ok. 30–40% żydowskich tytułów (wg Fuksa – 682), w tym ok. 40–45 dzienników, które w 1938 roku drukowały 196 tys. egzemplarzy, czyli ok. 20% stołecznego nakładu gazet. Ukoronowaniem zainteresowań Fuksa stała się wydana w 1979 roku monografia *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939* [30]²⁶, której dwa obszerne rozdziały, VIII i IX (razem 8 arkuszy), dotyczyły okresu międzywojennego. Praca zawierała wyczerpujący opis dziejów wydawniczych głównych stołecznych gazet i czasopism oraz środowiska dziennikarskiego, który autor zaprezentował w rozbiciu na prasę w języku ży-

²⁰ A. Cała, *Żydowskie periodyki i druki okazjonalne w języku polskim*, Warszawa 2005.

²¹ Cz. Brzoza, *Materials toward the Bibliography of the Jewish Press in Cracow (1918–1939)*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica*, Cracow 1993, s. 71–110 [2].

²² M. Fuks, *Materiały do bibliografii żydowskiej prasy prowincjonalnej wydawanej w Polsce 1918–1939*, cz. 1–2, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 2, s. 65–87; nr 3, s. 77–97 [7].

²³ Idem, *Potrzeby i stan badań w zakresie historii prasy żydowskiej w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1976, nr 4, s. 79–93 [2].

²⁴ Idem, *Z dziejów prasy żydowskiej w Polsce w latach 1918–1939*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 3/4, s. 55–73 [6].

²⁵ Idem, *Prasa żydowska w Polsce XIX i pierwszej połowy XX wieku (do końca drugiej wojny światowej)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, z. 1, s. 27–55 [13].

²⁶ Idem, *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*, Warszawa 1979, s. 159–293 [30] – przedstawiona jako rozprawa habilitacyjna (Uniwersytet Warszawski, 1978).

dowskim oraz polskim. W rozdziale VIII szczególnie dokładnie zostały przeanalizowane dla główne dzienniki („Hajnt” i „Moment”), w mniejszym stopniu pozostałe grupy (prasa polityczna i czasopiśmiennictwo), zaś w rozdziale poświęconym prasie polskojęzycznej góruje „Nasz Przegląd”. Mimo bogactwa faktów, które w swojej książce ukazał Fuks, w opinii niektórych recenzentów monografia była obarczona błędami i unikała interpretacji. Długi katalog zastrzeżeń, które można traktować jako erratę, opublikował w obszernym artykule recenzyjnym Andrzej Notkowski²⁷. Po wydaniu wspomnianej monografii, Fuks opublikował jeszcze kilka prac o charakterze przekrojowym, m.in. krótki tekst syntetyczny [2]²⁸, studium o żydowskiej prasie satyrycznej [2]²⁹, cykl biograficzny³⁰ i rozważania o prasie religijnej³¹. W artykułach tych nie wyszedł jednak zbyt daleko poza ustalenia zawarte w omówionej uprzednio książce.

Nowe światło na omawianą problematykę rzucił dopiero obszerny artykuł A. Paczkowskiego *Prasa żydowska w II Rzeczypospolitej* [3]³², wydrukowany w 1991 roku na łamach „Kwartalnika Historii Prasy Polskiej”. Autor podał tam wnikliwej krytyce dotychczasowe ustalenia i przeprowadził obszerną analizę środowiska czytelniczego. Z perspektywy Paczkowskiego prasa żydowska: 1) była całościowym, względnie rozbudowanym systemem ze wszystkimi tego atrybutami (toczyła własne polemiki, posiadała własne organizacje); 2) otwartym w sensie ideowym na Polaków i Żydów; 3) stanowiła część szerszego zjawiska (prasy diaspory); 4) była polemicznie skierowana na zewnątrz społeczności żydowskiej; 5) była instrumentem wspomagającym partycypację społeczności żydowskiej w życiu publicznym; 6) wykazywała tendencję do poszerzania wpływów; 7. korzystała z nowoczesnych formuł edytorskich (pisma masowe, dodatki).

²⁷ A. Notkowski, *O działalności wydawniczej Żydów warszawskich w XIX i XX wieku: na marginesie książki Mariana Fuksa „Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939”*, „Przegląd Historyczny” 1981, z. 4, s. 723–746.

²⁸ M. Fuks, *Prasa żydowska w Polsce lat 1918–1939: jej rola i miejsce w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym kraju*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1982, nr 3/4, s. 175–185 [2].

²⁹ Idem, *Żydowska prasa humorystyczno-satyryczna*, „Biuletyn ŻIH” 1980, nr 2/3, s. 31–54 [2].

³⁰ Idem, *Poczet publicystów i dziennikarzy żydowskich*, cz. 1–2, „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 3/4, s. 115–130; 1985, nr 1/2, s. 69–83 oraz idem, *Dziennikarze prasy żydowskiej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1985, nr 3, s. 35–52.

³¹ Idem, *Żydowska prasa religijna w Polsce*, „Kalendarz Żydowski” 1988, s. 136–143.

³² A. Paczkowski, *Prasa żydowska w II Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1991, nr 2, s. 51–67 [3].

Od połowy lat 90. problemy ogólne nie znajdowały zbyt wielu amatorów badań; głos zabierało tylko troje uczonych: A. Paczkowski [2]³³, Martin Sean³⁴ i Adina Bar-El³⁵, w Niemczech zaś powstała interesująca analiza treści³⁶. Wśród problemów szczegółowych najliczniej natomiast podejmowano badania nad poszczególnymi ośrodkami wydawniczymi, licznie rozszanymi w centralnej i wschodniej Polsce (por. mapa 1). Ze zrozumiałych względów najwięcej uwagi poświęcono Warszawie (9) [43], na co złożyły się głównie wcześniej wyliczone usiłowania Fuksa i interesujący rozdział w książce Paczkowskiego³⁷. Większość innych prac (20) [25] powstało jednak dopiero w latach 90.; najczęściej analizowano w nich prasę wydawaną w dużych ośrodkach, jak: Kraków (9) [12]³⁸, Lublin (3) [6]³⁹, Lwów (2) [4]⁴⁰, Kalisz (2) [4]⁴¹, Kielce [4]⁴², Wilno⁴³

³³ A. Paczkowski, *The Jewish press in the political life of the Second Republic*, [w:] *Jews in independent Poland 1918–1939*, Oxford 2004, s. 176–193 [2].

³⁴ M. Sean, *Prasa żydowska w Polsce w języku polskim, jidysz i hebrajskim w latach 1918–1939*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 2002, z. 1, s. 101–102.

³⁵ M.in. A. Bar-El, *Jewish children’s periodicals in Poland*, Nir-Israel 2002; eadem, *Bein ha-etsim ha-jejakrakim: itonut jeladim beldisz uwelwrit be-Polin 1918–1939*; Jerusalem 2006 [tl. tyt.: *Pod małymi zielonymi drzewami: czasopisma dla dzieci w języku jidysz i hebrajskim w Polsce 1918–1939* – skr. rozpr. doktorskiej pt. *Yiddish and Hebrew children’s periodicals in Poland (1919–1939)*, Hebrew University of Jerusalem, 2001].

³⁶ K. Steffen, *Jüdische Polonität: Nation und Identität im Spiegel der polnischsprachigen jüdischen Presse 1918–1939*, Göttingen 2004.

³⁷ A. Paczkowski, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918–1939*, Warszawa 1983, s. 239–251 [31].

³⁸ Głównie publikacje Cz. Brzozy (4) [10], m.in. idem, *Prasa żydowska w Krakowie w latach 1918–1939*, „Krzysztofor” 1988, z. 15, s. 57–67 [2]; idem, *Materials toward the Bibliography of the Jewish Press in Cracow (1918–1939)*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica*, Cracow 1993, s. 71–110 [2]; idem, *The Jewish press in Kraków*, „Polin” (Oxford), 1992, vol. 7, s. 133–146 [2]; idem, *Jewish periodicals in Cracow (1918–1939)*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica*, Cracow 1993, s. 55–69. Nadto prace S. Kwiecień (3) [2], m.in. eadem, *Krakowska polskojęzyczna prasa żydowska w latach 1918–1939 wobec społeczeństwa polskiego*, [w:] *Prasa dawna i współczesna*, cz. 2, Poznań 2001, s. 31–50 [1].

³⁹ M.in. M. Fuks, *Prasa żydowska w Lublinie 1918–1939*, [w:] *Prasa lubelska*, Lublin 1986, s. 95–109 [2].

⁴⁰ M.in.: B. Łętocha, *Prasa żydowska we Lwowie 1918–1939*, „Biuletyn ŻIH” 1996, nr 3, s. 17–32 [4].

⁴¹ M.in. A. Pakentreger, *Prasa żydowska w Kaliszu w latach międzywojennych*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 1, s. 97–108 [4].

⁴² M. Meducka, *Prasa żydowska przed 1939 rokiem*, [w:] eadem, *Kultura Żydów województwa kieleckiego*, Kielce 1993, s. 101–121.

⁴³ S. Marten-Finnis, *Vilna as a centre of the modern Jewish press, 1840–1928: aspirations, challenges, and progress*, Oxford 2004.

i Śląsk⁴⁴, rzadziej w mniejszych miastach (Białystok, Częstochowa, Przemyśl, Rzeszów, Siedlce, Stanisławów)⁴⁵.

Mapa 1. Ośrodki prasy żydowskiej w Polsce 1918–1939

Prasa żydowska w językach: ● jidysz i hebrajskim; ▲ polskim; ▼ niemieckim

Źródło: A. Paczkowski, *The Jewish press in the political life of the Second Republic*, [w:] *Jews in independent Poland 1918–1939*, Oxford 2004, s. 179.

Warto zauważyć, że wskazana hierarchia niezupełnie odpowiada potencjałom poszczególnych ośrodków. Jeśli za punkt odniesienia wybierać dane,

⁴⁴ W. Jaworski, *Prasa żydowska w województwie śląskim 1922–1939*, „Biuletyn ŻIH” 1991, nr 4, s. 15–19.

⁴⁵ M.in. M. Fuks, *Prasa żydowska w Białymstoku (1918–1939)*, „Biuletyn ŻIH” 1988, nr 1/2 s. 145–152; P. Stawiński, *Prasa żydowska w Częstochowie w okresie międzywojennym*, [w:] *Żydzi w dziejach Częstochowy*, Częstochowa 1991, s. 41–44; M. E. Ożóg, *Prasa żydowska w Rzeszowie w latach 1918–1939*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1996, t. 4, s. 55–73; E. Kopówka, *Prasa żydowska w Siedlcach w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Prasa podlaska w XIX–XX wieku*, t. 2, Siedlce 2004, s. 117–121; L. Streit, *Dzieje prasy żydowskiej w Stanisławowie: szkic historyczny*, Stanisławów 1935.

którymi operował M. Fuks⁴⁶, okaże się z siedmiu największych miast zabrakło Łodzi (wydawano tu 123 tytuły żydowskie), zaś wśród mniejszych ośrodków m.in.: Kołomyi (21), Grodna (20), Pińska (19), Baranowicz (15), Włocławka (14), Międzyrzecz (13), Będzina (12), Radomia (12), Radomska (10) i Równego (10). Dodać też należy, że przywołany wykaz jest nieoszacowany, brak np. Piotrkowa (13) czy Bielska (15), a zdarza się nierzadko, że dane są zaniżone nawet pięciokrotnie, np. wspomniany wcześniej Kraków (ustalono 34, podczas gdy realnie ukazywało się 176)⁴⁷, jak również wiele małych miasteczek, np. w prowincjonalnym Kobylniku – ustalono 4, zamiast 26. Prócz wskazanych prac przekrojowych powstała też pewna liczba prac o poszczególnych tytułach i szkiców biograficznych (23) [13]; nie było one wprawdzie zbyt liczne, ale – co charakterystyczne – prawie wszystkie dotyczyły pism polskojęzycznych, co można tłumaczyć barierą językową. Najwięcej uwagi skupił czołowy warszawski dziennik „Nasz Przegląd” (8)⁴⁸ i jego główny publicysta Bernard Singer (5)⁴⁹. Prace nad tym obszarem były niemal bez wyjątku dokonaniai przedwcześnie zmarłej Janiny Rogozik, której rozprawa doktorska o Singerze pozostała w rękopisie⁵⁰. Nieco mniejszy rezonans wzbudziły inne popularne gazety: krakowski „Nowy Dziennik” (3) [5]⁵¹ i lwowska „Chwila” (2) [1]⁵², a zupełnie symboliczny – czasopisma, np. kulturalny „Miesięcznik Żydowski” (2) [1] i przeznaczona dla kobiet „Ewa”⁵³. Do wyjątków natomiast należały opracowa-

⁴⁶ M. Fuks, *Materiały do bibliografii żydowskiej prasy prowincjonalnej...*, s. 87.

⁴⁷ Cz. Brzoza, *Materials toward the Bibliography of the Jewish Press...*, s. 71–110 [2].

⁴⁸ J. Rogozik, *Nasz Przegląd: między „hajntyzmem” a „mechesyzmem”*, cz. 1–2, „Zeszyty Prasoznawcze” 1997, nr 1/2, s. 123–138; ibidem, nr 3/4, s. 124–139; eadem, *Czytelnicy „Naszego Przeglądu”*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2001, nr 1/2, s. 75–92; eadem, „*Żółć na pierwszych stronach*”: „Nasz Przegląd” teatrem płatnych „pyskówek”: (ogłoszenia prasowe), „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2002, z. 2, s. 233–239 i in.

⁴⁹ Eadem, *Dziennikarska wrażliwość Bernarda Singera*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2000, nr 1/2, s. 149–163; eadem, *Bernard Singer, the Forgotten “Most Popular Jewish Reporter of the Inter-War Years in Poland”*, „Polin” (Oxford), 1999, vol. 12, s. 179–197 i in.

⁵⁰ Eadem, Bernard Singer (Regnis) – jego życie i twórczość dziennikarska, Kraków 2000 – praca niepublikowana – doktorat UJ, promotor Wiesław Bieńkowski.

⁵¹ M.in. Cz. Brzoza, *Pierwsze lata „Nowego Dziennika”, organu syjonistów krakowskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 1998, z. 1/2, s. 23–47 [5].

⁵² B. Łętocha, „*Chwila*” – gazeta Żydów lwowskich, „Rocznik Lwowski” 1995/1996, s. 63–79 [1].

⁵³ E. Plach, *Feminnism and Nationalism on the Pages of “Ewa: Tygodnik”, 1928–1933*, „Polin” (Oxford) 2005, vol. 18, s. 241–262.

nia prasy żargonowej (np. syjonistycznego „Hajnta”), których większość nosi jeszcze przedwojenną datę⁵⁴ lub powstało za granicą⁵⁵.

Badania nad prasą ukraińską wydawaną Polsce rozpoczęto wprawdzie już w latach 50. i 60., lecz dotyczyły one tylko jej niewielkiego wycinka – nielegalnych wydawnictw KPZU (Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy)⁵⁶. Właściwy rozwój prac rozpoczął się dopiero od 1983 roku wraz z pierwszym wydaniem bibliografii przez Eugeniusza Miśiło. Należy zwrócić uwagę na interesującą charakterystykę badań tego obszaru (wykres 1): od czasu publikacji wzmiankowanej bibliografii następuje wprawdzie powolny wzrost liczby prac, lecz wyraźnie przyspiesza dopiero od 1996, gdy do badań przystępuje Emilian Wiszka. Z kolei analiza cytowań przekonuje, że kluczową rolę odegrała jednak wydana w 1983 roku bibliografia [19], dzięki której łączny wskaźnik cytowań dla prasy ukraińskiej wyprzedził prasę niemiecką. Dotychczasowy obszar badań nad prasą ukraińską jest skromny i dzieli się na dwa odrębne nurty badawcze: z jednej strony prace nad dokumentacją i wydawnictwami Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL), gdzie działał E. Miśiło (5) [27], z drugiej – refleksja nad działalnością prasową emigracji ukraińskiej w Polsce i prasą Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL), którą rozwijał E. Wiszka (10) [10]. Ich dopełnieniem są nieliczne publikacje innych autorów⁵⁷ oraz prace dokumentacyjno-historyczne rozwijane od połowy lat 90. przez badaczy ukraińskich, które inspirował Mirosław Mikołajowicz Romanjuk⁵⁸.

⁵⁴ Np. *Hajnt: Jubej-Buk 1908–1928 (Efemera)*, red. A. Goldberg, Warszawa 1928.

⁵⁵ Ch. Finkelstein, *Hajnt: a tsaytung bay Yidn, 668–699, 1908–1939 = Hajnt: a Jewish newspaper, 1908–1939*, Tel-Aviv 1978.

⁵⁶ M.in. *Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова (1918–1939 рр.)* [w:] *З історії революційного руху у Львові 1917–1939*, Львів 1957, s. 721–739.

⁵⁷ Np. G. Kuprianowicz, *Ukraińska działalność wydawnicza na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994/1995, t. 3/4, s. 395–412.

⁵⁸ M.in. *Українська періодика: історія і сучасність: доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 21–22 грудня 1994 р.*, редкол. М.М. Романюк, Львів 1994; Ю. Лащук, Г. Бухало, О. Ошуркевич: *Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмицини (1836–1944)*, Львів 1994; М. М. Романюк: *Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.): історико-бібліографічне дослідження*, Львів 1997; І.З. Павлюк, *Українські часописи Волині, Полісся, Холмицини та Підляшшя (1917–1939)*, Львів 1997; М. В. Галушко: *Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження*, Львів 2001; М. М. Романюк, М. В. Галушко, *Українські часописи Львова: 1848–1939: [історико-бібліографічне дослідження]*, т. 1–3. Львів 2001–2003.

Bez wątpienia najważniejszą pracą z tytułowego zakresu była bibliografia E. Misilo [19]⁵⁹, wydana w 1983 roku techniką małej poligrafii przez Pracownię Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX w. IBL PAN. W pracy tej autor zestawiał 1132 pozycji, wśród których było 946 czasopism (w tym: 61 dodatków, 95 jednodniówek) oraz 137 kalendarzy; całość zaś zamykał obszerny aparat indeksów. Mimo prowizorycznego charakteru, praca miała duże znaczenie dla dalszych badań, gdyż była pierwszą tego próbą w polskim piśmiennictwie. Dodajmy, że korekty wprowadzone przez Misilo w sposób istotny zmieniały pogląd na liczebność tytułów prasowych, gdyż były blisko dwukrotnie wyższe od oficjalnych danych GUS, którymi operowali inni badacze (tab. 3).

Tabela 3. Prasa ukraińska w Polsce 1918–1938

Źródło / Rok	1918	1920	1922	1924	1926	1928	1930	1932	1934	1936	1938
Wyliczenia E. Misilo	20	53	82	81	101	128	123	126	157	150	176
Dane GUS	b.d.	b.d.	51	36	70	99	80	64	72	116	b.d.

Źródło: przeliczenia własne na podstawie: E. Misilo, *Prasa ukraińska w Polsce (1918–1939)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, nr 4, s. 62.

Dane uzyskane w trakcie prac nad *Spisem tytułów prasy ukraińskiej...* stały się niebawem podstawą do uogólnień. Już rok później Misilo ogłosił na jego podstawie obszerny, dwuarkuszowy szkic syntetyczny [4]⁶⁰, w którym szczegółowo zestawiał cechy prasy mniejszości ukraińskiej w Polsce wydawanej w latach międzywojennych. Według ustaleń autora, Ukraińcy wydali w tym okresie 855 gazet i czasopism w języku ukraińskim i 85 w innych językach (głównie polskim), które drukowano przede wszystkim we Lwowie (402 tytuły, czyli 53%). Innymi większymi ośrodkami były Warszawa – 42, Stanisławów – 35, Łuck – 31, Kalisz – 17, Przemyśl – 16, Równe – 14, Drohobycz – 9 i Tarnopol – 7. Z przedstawionych danych wynikało, że liczebność ukraińskiej prasy w latach 1919–1938 wzrosła prawie pięciokrotnie, choć proces ów dokonywał się

⁵⁹ E. Misilo, *Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1983 [19].

⁶⁰ Idem, *Prasa ukraińska w Polsce (1918–1939)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, nr 4, s. 57–88 [4].

ze zmienną dynamiką (tab. 3). Z liczb tych nie należy bynajmniej wnioskować, że prasa ukraińska tworzyła silny system. Wprost przeciwnie – duża liczba inicjatyw była pochodną ich efemeryczności. Egzemplifikują to dzienniki, które mimo stosunkowo dużej liczby (20 tytułów) w większości okazywały się inicjatywami krótkotrwałymi, zaś większość istniała w okresie walk i kształtowania się granic (do 1920 roku). W rzeczywistości więc – pisze Misilo – liczyły się tylko trzy ukraińskie gazety: dziennik „Diło” (1880–1939, z przerwą 1920–1923), „Nowyj Czas” (1923–1939, w latach 1932–1939 wydawany codziennie) i „Ukrajński Wisti” (1935–1939), spośród których największe nakłady (ok. 4600 egz.) osiągał dziennik „Diło”⁶¹. Podobnie słabe było nasyce nie innymi typami pism, np. w 1930 roku na 1000 mieszkańców narodowości ukraińskiej umiejącej czytać przypadają: 0,2 egz. dziennika, 0,5 gazety drukowanej 2–3 razy w tyg., 3 egz. tygodnika, 1 egz. dwutygodnika, 4 egz. miesięcznika oraz 0,3 innych czasopism⁶². Główną osią, wokół której koncentrowała się narracja w omawianym artykule, były główne ugrupowania polityczne i ich organy. Warto dodać, że cytowany tekst jest jedynym tego typu opracowaniem w polskiej historiografii, z którym nikt nie podejmował polemiki. Niewielkim jego uzupełnieniem był wydany w 1987 kolejny szkic Misily [2]⁶³ omawiający dokładniej prasę lat 1918–1919, czyli w okresie istnienia ZURL. W okresie tym centrum wydawnicze proklamowanego państwa lokowało się w Stanisławowie, a na tamtejszym rynku panował duży ruch – wydawano 76 tytułów (w 20tych 19 dzienników i gazet). W późniejszym czasie cytowany autor wydał jedynie w kanadyjskim Edmonton drugą edycję *Spisu...* w języku ukraińskim [4]⁶⁴, która tylko nieznacznie różniła się od pierwowzoru⁶⁵.

Odrębne pole badawcze w 1996 roku zagospodarował Emilian Wiszka (10) [10], który zajął się działalnością wydawniczą żołnierzy ukraińskich, którzy zostali internowani w polskich obozach po klęsce armii URL w listopadzie 1920 roku. Rozmiar zjawiska okazał się imponujący, gdyż autor zrejstrował i opisał 164 tytuły wydawane przez to środowisko, m.in. w Warszawie (57),

⁶¹ Ю.Г. Шаповал, „Дiло” (1880–1939 pp.): поступ української суспільної думки, Lwów 1999.

⁶² M. Feliński [R. Różycki], *Prasa ukraińska w Polsce (stan na początku 1930 r.)*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, nr 1, s. 27–43, cyt. za: E. Misilo, *Prasa ukraińska w Polsce...*, s. 65–66.

⁶³ E. Misilo, *Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej: zarys bibliograficzny*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1987, nr 2, s. 53–76 [2].

⁶⁴ Є. Місiло, *Бiблiографiя української преси в Польщi (1918–39) i Західньо-Українській Народній Республiцi (1918–19)*, Edmonton 1991 [4].

⁶⁵ Rec. J. Myśliński, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1993, nr 2, s. 122.

Kaliszu (26), Lwowie (16), Tarnowie (14) i Wadowicach (10). Problematykę tę Wiszka opracowywał stopniowo w serii rozpraw (8) [5], którą uwieczniła książka napisana na bazie dysertacji doktorskiej [5]⁶⁶, rok później wydaną również we Lwowie w języku ukraińskim⁶⁷. Istotnym atutem pracy jest fragment rozdziału trzeciego (s. 52–65), gdzie przedstawiono dzieje prasy URL w latach 1919–1920, czyli przed internowaniem (60 tytułów). Warto podkreślić, że obszary eksplorowane przez Misiło i Wiszkę są komplementarne i traktowane łącznie składają się na skomplikowaną historię państw ukraińskich w czasie istnienia ZURL i URL oraz w okresie późniejszym.

Jakkolwiek prasa wydawana przez **mniejszość niemiecką** nie dorównywała ilościowo żydowskiej i ukraińskiej, dominowała wszelako przy uwzględnieniu stosunku liczby tytułów i wielkości nakładu do liczby ludności. Wynikało to z pozycji ekonomicznej i społecznej tej grupy narodowościowej, poziomu jej wykształcenia, swobody zrzeszeń, a pośrednio również z dyskryminacyjnej polityki wobec mniejszości słowiańskich (o czym za Pietrzakiem wspomniano na wstępie). Wprawdzie dokładna liczba tytułów drukowanych w latach 1918–1939 nie jest znana (szacunkowo ok. 683), niemniej wymownych informacji dostarcza zestawienie jej wybranych parametrów w określonych latach (tab. 4).

Tabela 4. Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939

Rok	1918	1923	1926	1929	1932	1935	1938	1939
Liczba tytułów	187	101	112	117	109	113	112	107
W tym:								
Dzienniki	32	22	21	19	17	18	19	18
Gazety wyd. 2–4 x w tyg.	120	31	25	24	21	14	11	11
Tygodniki	13	8	7	6	6	14	12	12
Nakład jednorazowy [tys. egz.]	536	260	291	320	322	293	284	280
Roczny nakład globalny [mln egz.]	130	49,3	40,7	40,4	42,1	35,2	35,5	35,6

Źródło: przeliczenia własne na podstawie: T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1971, tab. 1 s. 369, tab. 5, s. 373.

⁶⁶ E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001 [5] – skr. rozprawy doktorskiej UMK, 2000, promotor Zbigniew K. Karpus.

⁶⁷ О. Вішка, *Преса української еміграції в Польщі 1920–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження*, Львів 2002.

Ze statystyk wylania się dość stabilny obraz rynku niemieckich gazet i czasopism. Jeśli pominiemy kilka początkowych lat II RP, gdy prasę niemiecką dotknął regres spowodowany znacznym odpływem ludności do Rzeszy, łatwo zauważyć, że już od połowy lat 20. odbudowała ona swoje wpływy i okrzepła na stałym poziomie. Dotyczyło to zarówno ogólnej liczny pism (101–117), jak i nakładów (jednorazowy 260–320 tys. egz.). Istotnym czynnikiem, który wyróżniał niemiecki system prasowy była też duża liczba gazet (30–45), w tym 17–22 dzienników oraz znaczny udział pism politycznych 40–45%, w większości o zabarwieniu nacjonalistycznym (74,8% nakładów). Cechy te traktowane łącznie świadczyły o sile i dynamice tego systemu, który był ważnym czynnikiem integrującym polskich Niemców i – jak pokazały późniejsze badania – znajdował się pod przemożnym wpływem inspiracji płynących z Berlina. Warto dodać, że prasa mniejszości niemieckiej w znakomitej większości była rozlokowana w województwach zachodnich (79% tytułów i 84% nakładów). Precyzyjnie ilustruje to wskaźnik nakładów jednorazowych pism politycznych z 1932 roku, gdzie na Wielkopolskę przypadło 40%, Śląsk – 41%, Pomorze – 4,7%, a pozostałe regiony łącznie – 14%. W rezultacie istniały trzy duże centra wielkomiejskie: Poznań, Katowice i Bielsko oraz trzy ośrodki mniejsze (Łódź, Bydgoszcz i Więcbork), w których ukazywało się 60–70% wszystkich pism niemieckich. Nieco inna była jedynie geografia wydawnicza niemieckich pism religijnych, gdzie przodowało Pomorze – 43%, następnie Wielkopolska – 28%, inni zaś drukowali łącznie 29%⁶⁸.

Badania nad prasą niemiecką w Polsce, jeśli pominąć prace przedwojenne i publicystykę, podjęto już w połowie lat 60. i prowadzono z przerwami przez cały badany okres (21 prac) [28 cytowań], przy czym największe osiągnięcia zanotowano już na początku tego okresu (8) [24]. Znacząca część dorobku w tym zakresie należy do jednego uczonego – Tadeusza Kowalaka (7) [24], który w dość krótkim czasie rozwinął i nadał badaniom formę skończoną. Ich początek datuje się od referatu problemowego, który wygłosił Kowalak na Sympozjum Historyków Prasy w 1967 roku⁶⁹. Wskazane wówczas problemy autor pogłębił następnie szeregiem studiów (5) [5], m.in. charakteryzując

⁶⁸ K. Kaschnitz, *Prasa niemiecka w Polsce*, Warszawa 1933.

⁶⁹ T. Kowalak, *Prasa niemiecka na ziemiach polskich 1918–1939*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1, Warszawa 1967, s. 131–151; jedyną wcześniejszą pracą powojenną był krótki referat Edwarda Popпка wygłoszony na konferencji w 1961 r. – idem, *Prasa mniejszości niemieckiej w Polsce*, [w:] *Polsko-czechosłowacka konferencja niemcoznawcza*, Katowice 1965, s. 70–74.

ośrodki pomorskie, i zwieńczył obszerną pracą syntetyczną [19]⁷⁰, która ukazała się w 1971 roku. O niekwestionowanych walorach syntezy przekonuje analiza całego późniejszego dorobku w tym zakresie (13) [4], który sprowadzał się jedynie do drobnych przyczynków i monografii czasopism. Czytelnym wskaźnikiem postępu na tym polu jest także analiza cytowań (wykres 1B), z której wynika, że jedyny znaczący wzrost liczby cytowań nastąpił w roku wydania syntezy Kowalaka, a po tej dacie zatrzymał się na niemal niezmiennym poziomie, aż do współczesności. Znaczący wkład cytowanego autora (7) [24] do badań na analizowanym polu jest zatem niekwestionowany, gdyż obejmuje 30% prac i aż 85% cytowań z tego zakresu.

Synteza Tadeusza Kowalaka *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939 – powiązania i wpływy* była zgodnym zdaniem recenzentów⁷¹ jedną z ważniejszych prac w dorobku polskiego prasoznawstwa, wysoko cenili ją także wybitni znawcy prasy II RP – Andrzej Paczkowski i Andrzej Notkowski. Na walory opracowania złożyły się zarówno wnikliwie wnioski i bogactwo faktów, jak i przejrzysta konstrukcja i nienaganna metodologia. Praca Kowalaka nie była typową rozprawą historyczną, koncentrującą się na dziejach wydawniczych. Autor poszedł o krok dalej, próbując wskazać dysponenta i konsumenta. Uczynił z nich kluczowe pytania badawcze, które sformułował na wstępie: 1. *W czym rękę znajdowało się faktycznie władanie prasą?*; 2. *Do jakich grup społecznych prasa docierała?*⁷². Wskazana perspektywa metodologiczna istotnie wzbogacała warsztat prasoznawców i była później wielokrotnie naśladowana. W warstwie treściowej książka Kowalaka dzieliła się na dwie odrębne części oparte na kryterium chronologicznym (przed i po dojściu nazistów do władzy), w których autor omówił rozwój prasy według klucza typologicznego, z wyraźnym zaakcentowaniem roli prasy politycznej. Korzystnie na walory merytoryczne pracy wpłynęła szeroka kwerenda archiwalna, obejmująca m.in. akta MSW, MSZ, urzędów wojewódzkich (pomorskiego, łódzkiego i poznańskiego) i zespoły wojskowe z tych terenów oraz dokumenty zagraniczne, m.in. obszerny zespół

⁷⁰ T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1971 [19] – przedstawiona jako rozprawa habilitacyjna (Uniwersytet Warszawski 1970).

⁷¹ Otrzymała 17 pozytywnych recenzji w czasopismach naukowych i prasie opinii, np. Wojciech Wrzesiński, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 4, s. 979–983; A. Garlicka, „Studia Źródłoznawcze” 1973, t. 18, s. 237–238; P. Hauser, „Studia Historica Slavo-Germanica” 1973, R. 2, s. 194–197; R. Polkowski, J. Pronobis, „Zapiski Historyczne” 1973, z. 1, s. 229–231; M. Andrzejewski, „Rocznik Gdański” 1974/1975, R. 34/35, s. 371–372 i in.

⁷² T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 10.

„Deutsche Stiftung” z Deutsches Zentral Archiv w Poczdamie. Wśród wielu problemów, które szeroko omówiono na łamach książki na szczególną uwagę zasługuje wątek ukrytego finansowania wydawnictw. Dużą rolę w tym zakresie odegrała „Konkordia”, spółka utworzona w 1920 roku w Berlinie, której zadanie polegało na organizowaniu i inspirowaniu służby informacyjnej na byłych obszarach niemieckich. Z zależności tej – zdaniem Kowalaka – wynikało wiele politycznych skutków, tak w zakresie treści ideowo-politycznych, jak i metod redagowania czy kolportażu. Istotnym dopełnieniem omawianej pracy były załączone tabele statystyczne, które zestawiały ważniejsze parametry niemieckiej prasy w Polsce lat międzywojennych (w tym nakłady). Jedynym mankamentem, jaki utrudnia korzystanie z monografii, jest brak wykazu tytułów objętych kwerendą.

Po wydaniu książki Kowalaka przez prawie dwie dekady nie powstała w kraju żadna praca na ten temat⁷³. Pierwsze studia i monografie (13) [4] zaczęły pojawiać dopiero od początku lat 90. i podejmowały najczęściej zagadnienia geografii wydawniczej (Wielkopolska⁷⁴, Bielsko⁷⁵, Śląsk⁷⁶) lub były poświęcone historii wybranych pism. Wyróżniały się na tym tle gazety nacjonalistyczne: chorzowski „Oberschlesische Kurier” i „Kattowitzer Zeitung” (2) [2]⁷⁷ oraz antynazistowski tygodnik „Der Deutsche in Polen” (2) [1]⁷⁸, które doczekały się obszernych monografii książkowych pióra niemieckich badaczy. Stan pracy nad innymi tytułami jest jednak daleki od kompletności, wciąż

⁷³ Wyjątkiem jest wydana już po zamknięciu gromadzenia danych do tego artykułu synteza niemieckiej uczonej B.D. Lakeberg, *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*, Frankfurt am Main 2010 (skr. wersja dysertacji doktorskiej Universität Oldenburg 2007).

⁷⁴ M.in. D. Matelski, *Prasa niemiecka w Wielkopolsce w latach II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1997, nr 1/2, s. 106–122 [1].

⁷⁵ P. Kenig, *Niemieckie czasopiśmiennictwo w Bielsku do 1945 roku*, [w:] *Zarys dziejów prasy regionalnej na Śląsku Cieszyńskim w latach 1848–1989*, Bielsko-Biała 2006, s. 14–19.

⁷⁶ E. Długajczyk, *Z organizacji i działalności Kattowitzer Buchdruckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1987, t. 16, s. 293–338.

⁷⁷ B. Gröschel, *Themen und Tendenzen in Schlagzeilen der „Kattowitzer Zeitung” und „Oberschlesischen Kuriers” 1925–1939: Analyse der Berichterstattung zur Lage der deutschen Minderheit in Ostoberschlesien*, Berlin 1993 [2]; M. Skop, „Kattowitzer Zeitung”: próba ogólnej charakterystyki, [w:] *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*, Opole 2006, s. 257–264; B. Gröschel, *Studien und Materialien zur oberschlesischen Tendenzenpublizistik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Berlin 1993.

⁷⁸ P. Nordblom, *Für Glaube und Volkstum: die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen“ (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn 2000.

obszarami „białych plam” pozostają m.in. największa niemiecka gazeta „Deutsche Rundschau in Polen” wydawana w Bydgoszczy, działalność czołowego poznańskiego wydawcy Concordia SA, który drukował długowieczny „Posener Tageblatt” (1894–1939), czy łódzkiego Libertasu – wydawcy popularnej gazety „Freie Presse” (1923–1939). Pewne światło na analizowaną prasę rzucają także publikacje przekrojowe; szczególnie istotne na tym tle wydają się prace Jarosława Kłaczkowa o prasie protestantów⁷⁹, wśród których znaczny odsetek stanowiły pisma wydawane przez Niemców. Największym natomiast problemem, którego nie rozwiązał Kowalak i który pozostał nierozwikłany do dziś, jest bibliografia prasy niemieckiej mniejszości w Polsce lat 1918–1939⁸⁰. Kowalak operował wprawdzie dość precyzyjnymi danymi statystycznymi w układzie rocznym (tab. 4), ale metoda ich obliczeń pozostała tajemnicą⁸¹. Jakkolwiek wolno przypuszczać, że długotrwałe i stabilne tytuły zostały w pracy uwzględnione w komplecie lub dużym wyborze, o tyle nie ma żadnej pewności jaka liczba efemeryd umknęła uwadze autora. Utwierdza w takim przekonaniu przykład Bydgoszczy, gdzie według Kowalaka w 1935 roku ukazywało się 8 pism (s. 372), dane CKCzP wskazują zaś jednoznacznie 18 tytułów.

Prasa innych grup etnicznych nie była w porównaniu w omówionych wyżej systemami ani zbyt liczna, ani nie wyróżniała się nakładami (tab. 1), w efekcie zainteresowanie nimi było niewielkie (25) [16]. Stan ten zapewne wynikał z kontekstu politycznego, gdyż główne systemy tej grupy (białoruski i litewski) lokowały się na Kresach Wschodnich, na które cenzura PRL patrzyła niechętnym okiem; stąd większość prac dotycząca tej tematyki powstała dopiero po 1989 roku. Mimo iż dorobek na tym polu jest ilościowo skromny, dokonał się jednak pewien postęp, gdyż większość mniejszych systemów prasowych znalazła się w polu zainteresowań badaczy, którzy przygotowali pierwsze szkice syntetyczne. Największym zainteresowaniem cieszyła się **prasa białoruska** (9) [4]. Prace w tym zakresie już od początku lat 90. prowadził samotnie Jerzy Traczuk (4) [4]. Ich uwieńczeniem była dysertacja doktor-

⁷⁹ J. Kłaczkow, *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2003; idem, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008.

⁸⁰ Rolę taką pośrednio mogą pełnić katalogi niemieckie, np. W. Heide, op. cit. Bliższa analiza wskazuje jednak, że rejestrowały tytuły wybiórczo, przez co w przypadku Polski pominięto ok. 50% tytułów.

⁸¹ Autor wspomina, że oparł się na *danach różnej proveniencji zawartych w przejrzanych [...] materiałach archiwalnych oraz różnych fragmentarycznych opracowaniach* – T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce...*, s. 367.

ska „Czasopiśmiennictwo białoruskie w II Rzeczypospolitej”⁸². Niestety dzieło pozostało w rękopisie; autor ogłosił jedynie w 1992 roku jej dwa jej obszerne fragmenty na łamach „Studia Polono-Slavica Orientalia”. Wśród opublikowanych części znalazł się w szczególności obszerny zarys historii prasy białoruskiej [2]⁸³ oraz siedmioarkuszowa adnotowana bibliografia czasopism białoruskich z lat 1918–1939 [1]⁸⁴, obejmujących zarówno ówczesne ziemie polskie, jak i białoruską emigrację. Nadto ukazało się kilka monografii ważnych pism wileńskich, m.in. katolickich tygodników „Krynica” (2) [1]⁸⁵ i „Chryścijanska Dumka”⁸⁶ oraz dwutygodnika „Pravaslaunaja Belarus” [1]⁸⁷. Dorobek badań nad prasą litewską był skromniejszy (4) [2], a główny szkic z tego zakresu napisał już w 1978 roku litewski historyk Bronius Makauskas (znany w Polsce jako Bronisław Makowski) [2]⁸⁸. Pracę tę doskonale uzupełniła wydana w 1988 roku książka dokumentacyjna autorstwa Jadvygi Kazlauskaite *Vilniaus lietuviu periodiniai leidiniai 1904–1940*⁸⁹, zawierająca spis litewskiej prasy wydawanej w Wilnie (283 poz.), które – przypomnijmy – było głównym ośrodkiem wydawniczym w tym zakresie. Równie skromnie prezentuje się dorobek nad czasopiśmiennictwem rosyjskim (5) [2]. Powstało jedynie kilka szkiców, m.in.: Agnieszka Cieślíkowa i Bronisław Kodzis zajmowali się białą emigracją (2) [1]⁹⁰, zaś Wojciech Zalewski i Evgenij Gollerbach – rozmieszczeniem ro-

⁸² J. Traczuk, *Czasopiśmiennictwo białoruskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Lublin 2001 – praca niepublikowana (doktorat UMCS, promotor Michał Łeśiów).

⁸³ Idem, *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria” 1992, t. 13, s. 185–253 [2].

⁸⁴ Idem, *Adnotowana bibliografia czasopism białoruskich lat 1918–1939 ukazujących się na Białorusi Zachodniej i emigracji*, „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria” 1992, t. 13, s. 255–373 [1].

⁸⁵ M.in. M. Moroz, „Krynica”: *ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, Białystok 2001 [1].

⁸⁶ T. Kasabuła, „Chryścijanska Dumka” (1928–1939), „Studia Teologiczne” 2003, t. 21, s. 269–288.

⁸⁷ J. Traczuk, „Prawosławna Białoruś” jako organ Prawosławnego Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego, „Slavia Orientalis” 1989, nr 3/4, s. 543–562 [1].

⁸⁸ B. Makowski, *Prasa litewskiej mniejszości narodowej w Polsce w latach 1920–1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, nr 1, s. 89–107 [2]; idem, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986, s. 226–251: *Prasa litewska w Wilnie 1920–1939*.

⁸⁹ J. Kazlauskaite, *Vilniaus lietuviu periodiniai leidiniai 1904–1940: bibliografine rodykle*, Vilnius 1988 – razem 283 poz.

⁹⁰ A. Cieślíkowa, *O prasie rosyjskiej emigracji w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2003, nr 3/4, s. 169–175 [1]; B. Kodzis, *Życie społeczne i kulturalne rosyjskiej diaspo-*

syjskiej prasy na świecie⁹¹. Refleksja nad **prasą innych mniejszości** była jeszcze rzadsza, wśród istotnych dokonań w tym zakresie należy wyliczyć jedynie kilka artykułów dotyczących działalności prasowej społeczności tatarsko-muzułmańskiej (2) [2]⁹² oraz Gruzinów⁹³.

Powyższy przegląd kierunków badań skłania do kilku wniosków. Nie ulega wątpliwości, że większość godnych uwagi zagadnień znalazło się w orbicie zainteresowań historyków oraz doczekało się pogłębionych studiów, prac syntetycznych i dokumentacji. Warto jednak zauważyć, że stan ten odnosi się wyłącznie do systemów prasowych trzech głównych nacji: Żydów, Niemców i Ukraińców, gdyż pozostałe są słabo zbadane. Bez wątpienia w największym zakresie poznana jest prasa niemiecka, która już w 1971 roku doczekała się wyczerpującej monografii pióra T. Kowalaka. Jedynym dezyderatem w tym zakresie pozostaje bibliografia tytułów oraz kilka dużych inicjatyw, które z pełnością zasługują na osobne opracowania, m.in. największa niemiecka gazeta „Deutsche Rundschau in Polen” (1921–1939), poznański wydawca Concordia SA (edytor długowiecznego „Posener Tageblatt” 1894–1939), czy łódzki Libertas – wydawca popularnej „Freie Presse” (1923–1939). Prasa żydowska szczyci się wprawdzie dużą liczbą opracowań, lecz bliższa analiza pozwala stwierdzić, że rozkładają się one niesymetrycznie. Na wyróżnienie zasługuje przede wszystkim duży dorobek dokumentacyjny, który wszelako wciąż nie jest kompletny, gdyż w istniejących bibliografiach pominięto periodyki w języku hebrajskim i efemerydy w języku jidysz. Dysproporcje w zakresie opracowań są większe: obok dobrze zbadanych żydowskich pism w języku polskim pozostaje wcale liczna grupa niepoznanych pism żargonowych i prawie wszystkie pisma w języku hebrajskim. Pozostało nadto wiele obszarów „białych plam” – wciąż brak opracowań prasy wydawanej w kilku ważnych ośrodkach m.in.: Łodzi, Kołomyi, Grodnie, Stanisławowie (który ostatnio opisano 1935 roku); nie powstały też żadne pogłębione polskojęzyczne opracowania głównych żydowskich pism w języku jidysz, w szczególności „Hajnt” i „Moment”. Badania nad prasą ukra-

ry w Polsce 1918–1939, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 3, s. 65–77 [s. 66–70: *Periodyki i wydawnictwa*].

⁹¹ W. Zalewski, E. Gollerbach, *Rasprostranenie ruskij pečati v mire 1918–1939 gg*, Sankt Petersburg 1998, s. 178–186: [prasa rosyjska w Polsce].

⁹² M.in. J. Sobczak, *Prasa polskich wyznawców islamu*, „Studia Medioznawcze” 2005, nr 4, s. 50–89 [2].

⁹³ A. Woźniak, „*Wschód i Polska*” – przyczynek do dziejów emigracji gruzińskiej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym, „Pro Georgia” 1992, z. 2, s. 52–56.

ińską zanotowany wprowadzie duży postęp (dokumentacja, zarysy), wszelako biorąc pod uwagę najnowsze publikacje badaczy ukraińskich, stan ten z całą pewnością wymaga rewizji lub co najmniej adaptacji tej wiedzy na grunt polski. Odrębnego opracowania wymaga ponadto prasa ukraińska wydawana we Lwowie (skądinąd największym ośrodku wydawniczym tego typu wydawnictw), zaś wielce pożądanym opracowaniem byłaby studium komparatystyczne oblicza ideowego ukraińskich gazet. Niezależnie do tego na osobne monografie zasługują: „Diło” (1880–1939), „Nowyj Czas” (1923–1939) i „Ukrajński Wisti” (1935–1939), spośród których jedynie pierwsza zyskała w 1999 roku opracowanie książkowe w języku ukraińskim. Prasa białoruska wydaje się być wystarczająco dobrze zbadana przez J. Traczuka, lecz dotkliwym mankamentem opracowania jest jego słaba dostępność (gdyż był drukowany w niskonakładowym „Studia Polono-Slavica Orientalia”), choć bez wątplenia zasługuje na wydawnictwo książkowe. Stan opracowania pozostałych systemów prasowych, choć doczekały się one krótkich omówień syntetycznych, jest skromny. Bez wątplenia najważniejszym dezyderatem w tym zakresie pozostaje liczna, choć praktycznie nieznaną prasą litewską wydawaną w Wilnie.

Odrębną kwestią jest obecność wspomnianej wyżej problematyki na łamach podręczników historii. Lektura większości dostępnych opracowań przekonuje, że mimo dużego postępu, jaki dokonał się w badanym obszarze, tematyka ta jest wciąż prawie nieobecna, zatem do wyliczonych dezyderatów należy także dodać postulat popularyzacji aktualnej wiedzy na poziomie akademickim.

Directions of research into the press of national minorities in the years 1918–1939 (Summary)

The article contains a brief description of the press of national minorities published in the Second Polish Republic and it discusses directions and results of research conducted by historians after 1945. A citation analysis was used to evaluate the research achievements in wider terms. Media activity of the national minorities in the years 1918–1939 was quite high. According to the latest data, more than 3500 newspapers and magazines published in languages of individual nations were published in these years. The largest number of the magazines was printed in Yiddish (1715), Ukrainian (1132) and German (683); the Belarusian (188), Lithuanian (190) and Russian (98)

magazines were less numerous. However, the ranking was different when we take into account the impact of the press: what stood out was the German press (7.60 of copies for 100 people), then the Jewish press (3.18), with the almost insignificant Ukrainian (0.2) and Belarusian press (0.36). Interest of historians in the press of the minorities was quite high in the entire postwar period. A total of 78 scholars worked in this area. They published 172 works, which were cited 316 times in the scope of the native discourse (press history). After 1945 the three biggest press systems were the favourite research subjects: the Jewish one (92 publications) [220 citations], the Ukrainian one (32) [49] and the German one (21) [28]; in comparison to them, interest in press of other minorities was insignificant (25) [16]. The general reflection was even less important (2) [3]. Therefore the only source of knowledge concerning this issue were fragments of well-known monographs, in particular the text of Andrzej Paczkowski included in the synthesis "Prasa polska w latach 1918–1939" ["Polish press in the years 1918–1939"] (Warsaw 1980, pages 343–362) [154 citations]. This research was carried out in 1971 for the needs of a model and – according to the statistics – it played an important role in inspiring further research (158 papers), but despite its provisional and concise form, a newer or more competitive version has never been created.

Władysław Marek Kolasa
Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
wmkolasa@ap.krakow.pl

Bibliography

- A. Bar-El, *Bein ha-etsim ha-gerakrakim : itonut jeladim beldisz uwelwrit be-Polin 1918-1939*. Jerusalem 2006 [tł. tyt.: *Pod małymi zielonymi drzewami : czasopisma dla dzieci w języku jidysz i hebrajskim w Polsce 1918-1939* – skr. rozpr. doktorskiej pt. *Yiddish and Hebrew children's periodicals in Poland (1919-1939)*, Hebrew University of Jerusalem, 2001].
- A. Bar-El, *Jewish children's periodicals in Poland*. Nir-Israel 2002;
- A. Cała, *Żydowskie periodyki i druki okazjonalne w języku polskim*. Warszawa 2005.
- A. Cieślakowa, *O prasie rosyjskiej emigracji w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2003, nr 3/4, s. 169-175 [1];
- A. Garlicki, T. Nałęcz, W. Władyka, *Druga Rzeczpospolita w powojennych badaniach historyków polskich*, „Przegląd Historyczny” 1978, z. 3, s. 389-404.
- A. Notkowski, *O działalności wydawniczej Żydów warszawskich w XIX i XX wieku : na marginesie książki Mariana Fuksa "Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939"*, „Przegląd Historyczny” 1981, z.4, s. 723-746.
- A. Paczkowski, *Prasa codzienna Warszawy w latach 1918-1939*. Warszawa 1983, s. 239-251 [31].
- A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*. Warszawa 1971, s. 355-377 [39].
- A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918-1939*. Warszawa 1980
- A. Paczkowski, *Prasa żydowska w II Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1991, nr 2, s. 51-67
- A. Paczkowski, *The Jewish press in the political life of the Second Republic*, [w:] *Jews in independent Poland 1918-1939*. Oxford 2004, s. 176-193 [2].
- A. Pakentreger, *Prasa żydowska w Kaliszu w latach międzywojennych*, „Biuletyn ŻIH” 1974, nr 1, s. 97-108 [4].
- A. Woźniak, *"Wschód i Polska" - przyczynek do dziejów emigracji gruzińskiej w Polsce w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Pro Georgia” Z. 2 (1992), s. 52-56.
- A. Wójcik, *Stan badań nad polską myślą polityczną II Rzeczypospolitej* [w:] *Więcej niż niepodległość*. Lublin, 2005, s. 15-28.
- B. Gröschel, *Studien und Materialien zur oberschlesischen Tendenzenpublizistik des 19. und 20. Jahrhunderts*. Berlin 1993.
- B. Gröschel, *Themen und Tendenzen in Schlagzeilen der "Kattowitzer Zeitung" und "Oberschlesischen Kuriers" 1925-1939 : Analyse der Berichterstattung zur Lange der deutschen Minderheit in Ostoberschlesien*. Berlin 1993 [2];
- B. Kodzis, *Życie społeczne i kulturalne rosyjskiej diaspory w Polsce 1918-1939*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 3, s. 65-77
- B. Łętocha, *"Chwila" - gazeta Żydów lwowskich*, „Rocznik Lwowski” 1995/1996, s. 63-79 [1].
- B. Łętocha, *Prasa żydowska we Lwowie 1918-1939*, „Biuletyn ŻIH” 1996, nr 3, s. 17-32 [4].
- B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920-1939*. Warszawa 1986, s. 226-251.
- B. Makowski, *Prasa litewskiej mniejszości narodowej w Polsce w latach 1920-1939*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1978, nr 1, s. 89-107 [2].
- B.D. Lakeberg, *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918-1939 und ihr Polen- und Judenbild*. Frankfurt am Main, 2010 (skr. wersja dysertacji doktorskiej Universität Oldenburg 2007).
- Ch. Finkelstein, *Hajnt : a tsaytung bay Yidn, 668-699, 1908-1939 = Hajnt : a Jewish newspaper, 1908-1939*. Tel-Aviv 1978.
- Cz. Brzoza, *Jewish periodicals in Cracow (1918-1939)*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica*. Cracow 1993, s. 55-69.
- Cz. Brzoza, *Materials toward the Bibliography of the Jewish Press in Cracow (1918-1939)*, [w:] *Bibliographies of Polish Judaica*, Cracow 1993, s. 71-110 [2].
- Cz. Brzoza, *Pierwsze lata "Nowego Dziennika", organu syjonistów krakowskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 1998, z. 1/2, s. 23-47 [5].
- Cz. Brzoza, *Prasa żydowska w Krakowie w latach 1918-1939*, „Krzysztofor” Z. 15 (1988), s. 57-67 [2];
- Cz. Brzoza, *The Jewish press in Kraków*, „Polin” (Oxford) Vol. 7 (1992), s. 133-146 [2];
- D. Matelski, *Prasa niemiecka w Wielkopolsce w latach II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1997, nr 1/2, s. 106-122 [1].
- E. Długajczyk, *Z organizacji i działalności Kattowitzer Buchdruckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” T. 16 (1987), s. 293-338.
- E. Kopówka, *Prasa żydowska w Siedlcach w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, [w:] *Prasa podlaska w XIX-XX wieku*. T. 2. Siedlce 2004, s. 117-121;
- E. Misilo, *Prasa ukraińska w Polsce (1918-1939)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1984, nr 4, s. 57-88 [4].
- E. Misilo, *Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej : zarys bibliograficzny*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1987, nr 2, s. 53-76 [2].
- E. Misilo, *Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1983 [19].

- E. Plach, *Feminnism and Nationalism on the Pages of "Ewa: Tygodnik", 1928-1933*, "Polin" (Oxford) Vol. 18 (2005), s. 241-262.
- E. Poppek, *Prasa mniejszości niemieckiej w Polsce*, [w:] *Polsko-czechosłowacka konferencja niemcoznawcza*. Katowice 1965, s. 70-74.
- E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939*. Toruń 2001 [5] – skr. rozprawy doktorskiej UMK, 2000, promotor Zbigniew K. Karpus.
- G. Kuprianowicz, *Ukraińska działalność wydawnicza na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918-1926*, „Kraakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” T. 3/4 (1994/1995), s. 395-412.
- Hajnt : Jubej-Buk 1908-1928 (Efemera)*. Red. A. Goldberg, Warszawa 1928.
- I. Szajn, *Materiały do bibliografii żydowskich periodyków w Polsce 1918-1939*, [w:] *Studies on Polish Jewry 1919-1939*. New York, 1974, s. 422-483 [7].
- J. Jamiński, *Prasa żydowska w Polsce*. Lwów 1936;
- J. Kazlauskaitė, *Vilniaus lietuviu periodiniai leidiniai 1904-1940 : bibliografinė rodyklė*. Vilnius 1988.
- J. Kłaczko, *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918-1939*. Toruń 2003; tenże, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*. Toruń 2008.
- J. Rogozik, *"Żółć na pierwszych stronach": "Nasz Przegląd" teatrem płatnych "pyskówek" : (ogłoszenia prasowe)*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2002, z. 2, s. 233-239 i in.
- J. Rogozik, *Bernard Singer (Regnis) - jego życie i twórczość dziennikarska*. Kraków 2000 – praca niepublikowana – doktorat UJ, promotor Wiesław Bieńkowski.
- J. Rogozik, *Bernard Singer, the Forgotten 'Most Popular Jewish Reporter of the Inter-War Years in Poland'*, "Polin" (Oxford) Vol. 12 (1999), s. 179-197 i in.
- J. Rogozik, *Czytelnicy "Naszego Przeglądu"*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2001, nr 1/2, s. 75-92;
- J. Rogozik, *Dziennikarska wrażliwość Bernarda Singera*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2000, nr 1/2, s. 149-163;
- J. Rogozik, *Nasz Przegląd : między "hajntyzmem" a "mechesyzmem"*. Cz. 1-2, „Zeszyty Prasoznawcze” 1997, nr 1/2, s. 123-138; nr 3/4, s. 124-139;
- J. Sobczak, *Prasa polskich wyznawców islamu*, „Studia Medioznawcze” 2005, nr 4, s. 50-89 [2]
- J. Traczuk, *"Prawosławna Białaruś" jako organ Prawosławnego Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego*, „Slavia Orientalis” 1989, nr 3/4, s. 543-562 [1].
- J. Traczuk, *Adnotowana bibliografia czasopism białoruskich lat 1918-1939 ukazujących się na Białorusi Zachodniej i emigracji*, „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria” T. 13 (1992), s. 255-373 [1].
- J. Traczuk, *Czasopiśmiennictwo białoruskie w II Rzeczypospolitej (1918-1939)*. Lublin 2001 – praca niepublikowana (doktorat UMCS, promotor Michał Łesiów).
- J. Traczuk, *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej 1918-1939*, „Studia Polono-Slavica Orientalia. Acta Litteraria” T. 13 (1992), s. 185-253 1992 [2].
- J. Kazlauskaitė, *Vilniaus lietuviu periodiniai leidiniai 1904-1940 : bibliografinė rodyklė*. Vilnius 1988 – razem 283 poz.
- K. Kaschnitz, *Prasa niemiecka w Polsce*. Warszawa 1933;
- S. Bernatt, *Die deutsche politische Tagespresse Polens*. Poznań 1926;
- K. Steffen, *Jüdische Polonität : Nation und Identität im Spiegel der polnischsprachigen jüdischen Presse 1918-1939*. Göttingen 2004.
- L. Hass, *Prasa klasowego ruchu zawodowego mniejszości narodowych w Polsce (1918-1939)*, „Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego” 1973, nr 1, s. 27-49 [3].
- L. Streit, *Dzieje prasy żydowskiej w Stanisławowie : szkic historyczny*. Stanisławów 1935.
- M. E. Ożóg, *Prasa żydowska w Rzeszowie w latach 1918-1939*, „Prace Historyczno-Archiwalne” T. 4 (1996), s. 55-73;
- M. Feliński [R. Różycki], *Prasa ukraińska w Polsce (stan na początku 1930 r.)*, „Sprawy Narodowościowe” 1930, nr 1, s. 27-43
- M. Fuks, *Materiały do bibliografii żydowskiej prasy prowincjonalnej wydawanej w Polsce 1918-1939*. [Cz. 1-2], „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 2, s. 65-87; nr 3, s. 77-97 [7].
- M. Fuks, *Materiały do bibliografii żydowskiej prasy prowincjonalnej wydawanej w Polsce 1918-1939*. Cz. 1, „Biuletyn ŻIH” 1981, nr 2, s. 87.
- M. Fuks, *Poczet publicystów i dziennikarzy żydowskich*. [Cz. 1-2], „Biuletyn ŻIH” 1984, nr 3/4, s. 115-130; 1985, nr 1/2, s. 69-83 oraz tenże, *Dziennikarze prasy żydowskiej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1985, nr 3, s. 35-52.
- M. Fuks, *Potrzeby i stan badań w zakresie historii prasy żydowskiej w Polsce*, „Biuletyn ŻIH” 1976, nr 4, s. 79-93 [2].
- M. Fuks, *Prasa żydowska w Białymstoku (1918-1939)*, „Biuletyn ŻIH” 1988, nr 1/2 s. 145-152;
- M. Fuks, *Prasa żydowska w Lublinie 1918-1939*, [w:] *Prasa lubelska*. Lublin 1986, s. 95-109 [2].
- M. Fuks, *Prasa żydowska w Polsce lat 1918-1939 : jej rola i miejsce w życiu politycznym, społecznym, gospodarczym i kulturalnym kraju*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1982, nr 3/4, s. 175-185 [2].

- M. Fuks, *Prasa żydowska w Polsce XIX i pierwszej połowy XX wieku (do końca drugiej wojny światowej)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1973, z. 1, s. 27-55 [13].
- M. Fuks, *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939*. Warszawa 1979, s. 159-293 [30] – przedstawiona, jako rozprawa habilitacyjna (Uniwersytet Warszawski 1978).
- M. Fuks, *Z dziejów prasy żydowskiej w Polsce w latach 1918-1939*, „Biuletyn ŻIH” 1970, nr 3/4, s. 55-73 [6].
- M. Fuks, *Żydowska prasa humorystyczno-satyryczna*, „Biuletyn ŻIH” 1980, nr 2/3, s. 31-54 [2].
- M. Fuks, *Żydowska prasa religijna w Polsce*, „Kalendarz Żydowski” 1988, s. 136-143.
- M. Meducka, *Prasa żydowska przed 1939 rokiem*, [w:] tejsze, *Kultura Żydów województwa kieleckiego*. Kielce 1993, s. 101-121.
- M. Moroz, *"Krynica" : ideologia i przywódca białoruskiego katolicyzmu*. Białystok 2001 [1].
- M. Pietrzak, *Reglamentacja wolności prasy w Polsce 1918-1939*. Warszawa 1963, s. 346-356 [44].
- M. Sean, *Prasa żydowska w Polsce w języku polskim, jidisz i hebrajskim w latach 1918-1939*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN” 2002, z. 1, s. 101-102.
- M. Skop, *"Kattowitzer Zeitung" : próba ogólnej charakterystyki*, [w:] *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*. Opole 2006, s. 257-264;
- P. Czaykowski, *Prasa żydowska w Polsce*, „Przegląd Judaistyczny” 1922, nr 3, s. 197-212;
- P. Glikson, *Preliminary inventory of the Jewish daily and periodical press published in the Polish language 1823-1982*. Jerusalem 1983 [16].
- P. Grzegorzczak, *Uwagi o prasie niemieckiej w Polsce*, „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1/2, s. 94-107;
- P. Kenig, *Niemieckie czasopiśmiennictwo w Bielsku do 1945 roku*, [w:] *Zarys dziejów prasy regionalnej na Śląsku Cieszyńskim w latach 1848-1989*. Bielsko-Biała 2006, s. 14-19.
- P. Nordblom, *Für Glaube und Volkstum : die katholische Wochenzeitung "Der Deutsche in Polen" (1934-1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*. Paderborn 2000.
- P. Stawiński, *Prasa żydowska w Częstochowie w okresie międzywojennym*, [w:] *Żydzi w dziejach Częstochowy*. Częstochowa 1991, s. 41-44;
- R. Różycki, *Prasa ukraińska w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” R. 4 (1930), s. 27-43;
- R. Stobiecki, *Historiografia PRL*. Warszawa 2007, s. 14-15;
- R. Stobiecki, *Między kontynuacją a dyskontynuacją [w:] Humanistyka polska w latach 1945-1990*. Warszawa 2000, s. s. 127-155.
- R. Wingendorf, *Die Vernichtung der deutschen Presse in Polen*. Danzig 1921;
- S. J. Nowak, *Prasa ukraińska w Polsce*, „Tęcza” 1936, nr 4, s. 33-35 i in.
- S. Kwiecień, *Krakowska polskojęzyczna prasa żydowska w latach 1918-1939 wobec społeczeństwa polskiego*, [w:] *Prasa dawna i współczesna*. Cz. 2. Poznań 2001, s. 31-50 [1].
- S. Marten-Finnis, *Vilna as a centre of the modern Jewish press : 1840-1928 : aspirations, challenges, and progress*. Oxford 2004.
- T. Jędruszczak, *Historiografia polska dziejów II Rzeczypospolitej*, „Kwartalnik Historyczny” 1987, nr 1, s. 195-224;
- T. Kasabuła, *"Chryścianskaja Dumka" (1928-1939)*, „Studia Teologiczne” T. 21 (2003), s. 269-288.
- T. Kowalak, *Prasa niemiecka na ziemiach polskich 1918-1939*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*. T. 1. Warszawa 1967, s. 131-151
- T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1971 [19]
- T. P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944-1970*. Warszawa 2007
- W. Heide, *Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland*. Berlin 1935.
- W. Jaworski, *Prasa żydowska w województwie śląskim 1922-1939*, „Biuletyn ŻIH” 1991, nr 4, s. 15-19.
- W. M. Kolasa, *Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce : koncepcja, metoda, zastosowania*, „Przegląd Biblioteczny” 2011, nr 4, s. 466-486.
- W. M. Kolasa, *Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history)*, „Scientometrics” 2012, Vol. 90, Iss. 3, pp. 905-923, DOI: 10.1007/s11192-011-0553-0.
- W. Zalewski, E. Gollerbach, *Rasprostranenie russkoj pecati v mire 1918-1939 gg*. Sankt Petersburg 1998, s. 178-186: [prasa rosyjska w Polsce].
- Y. Szeintuch, *Preliminary inventory of Yiddish dailies and periodicals published in Poland between the two World Wars*. Jerusalem 1986 [6].
- Бібліографічний покажчик комуністичної та прогресивної преси Львова (1918-1939 рр)* [w:] *3 історії революційного руху у Львові 1917-1939*. Львів 1957, s. 721-739
- Є. Місило: *Бібліографія української преси в Польщі (1918-39) і Західньо-Українській Народній Республіці, (1918-19)*. Edmonton 1991 [4].
- І. З. Павлюк: *Українські часописи Волині, Полісся, Холмищини та Підляшшя (1917-1939)*. Львів 1997;
- М.В. Галушко: *Українські часописи Станіслава (1879-1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження*. Львів 2001;

- М.М. Романюк, М.В. Галушко: *Українські часописи Львова : 1848-1939 : [історико-бібліографічне дослідження]*. Т. 1-3. Lwów 2001-2003.
- М.М. Романюк: *Українські часописи Коломиї (1865-1994 рр.) : історико-бібліографічне дослідження*. Lwów 1997;
- О. Вішка: *Преса української еміграції в Польщі 1920-1939 рр. : історико-бібліографічне дослідження*. Lwów 2002.
- Українська періодика : історія і сучасність : доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 21-22 грудня 1994 р.* Редкол. М.М. Романюк. Lwów 1994;
- Ю. Лашук, Г. Бухало, О. Ошуркевич: *Періодичні видання Волині, Полісся, Підляшшя та Холмицини (1836-1944)*. Lwów 1994;
- Ю.Г. Шаповал: *"Діло" (1880-1939 рр.) : поступ української суспільної думки*. Lwów 1999